Елчин

ӨЛУМ, ЈА ӨЛҮМ

«ӨЛУМ ҺӨКМҮ» РОМАНЫНДАН ПАРЧА

Бакынын гәрб тәрәфиндә јерләшән Кешлә һәбсханасында бир камерада он ики нәфәр иди: Шаир иди, Драматург иди, дөрд профессор иди — Әдәбијјатшүнас, Фолклорчу, Философ вә Дилчи — Нәшријјат мүдири иди, Мәктәб мүдири иди, Китабханачы иди, Редактор иди, Хосров мүәллим иди, бир дә Бир Нәфәр.

Бу Бир Нәфәрин данышығы долашыг иди, сөзүндән каһ белә чыхырды ки, партија ишчисиди, каһ белә чыхырды ки, Азнефтдә мүһәндисди, каһ да белә чыхырды ки, Гызыл Ордуда сијаси ишчиди (даһа доғрусу иди!); һәр һалда галан он бир нәфәр о Бир Нәфәрә е'тибар етмирди, ондан чәкинирди, онун јанында сөзүнү, сөһбәтини кәсирди. Бунун сәзгтәбии бир сәбәби бәлкә дә онда иди ки, Бир Нәфәр сифәтдән Мир Чәфәр Бағырова охшајырды: ејнилә бир бојда, сифәтләринин гурулушу охшар, охшар бурун, охшар чәнә, охшар енсиз, амма чод түклү бығ, һәтта охшар кирдә шүшәли чешмәк...

Шаир бу Бир Нәфәри камерада илк дәфә көрәндә дикснимишди вә өз-өзүнә фикирләшмишди ки, бу ки, бу дәрәчәдә Мир Чәфәр Бағырова охшајыр, һансы гурд үрәји јемиш буну тутуб халг дүшмәни кими бу камераја сохмаға чүр'әт едиб?

О Бир Нәфәр чашбаш данышса да, һәрдән јерсиз суаллар версә дә, көрүнүр, Кешлә һәбсханасында кедән истинтаг онун шәхсијјәтини тамам сындырмамышды вә камера јолдашларынын шүбһәсини һисс едиб бунунла барышмышды, анд-аман еләмирди, камерада бәраәт алмаға чалышмырды, јериндә узаныб көзләрини чешмәјинин кирдә шүшәси архасындан тавана зилләјирди. Истинтаг заманы ону чох дөјәндә, һәмин шүбһәјә («Јаландан дөјүбләр ки, бунун васитәсилә биздән сөз алсынлар...») бахмајараг, камерадакылар Бир Нәфәрә дә көмәк еләмәјә чалышырдылар, ону тахтына узадырдылар, үз-көзүнүн ганыны силирдиләр.

Дүздүр, мәһбуслар (??? — бу адамларын һүгуги вәзијјәти мүәјјән дејирди; онлар ким иди: мәһбус? истинтаг алтында јатан? чинајәтдә шүбһәләнән шәхс? шаһид? — мә'лум дејилди, амма онларын һамысыны бирләшдирәчәк бир мәфһум вар иди: халг дүшмәни!) бу Бир Нәфәрә көмәк едирдиләр, амма кечә, ја күндүз истинтаға чағрылыб, тәзәдән камераја кәтириләндән сонра да, онун һәгиги мәһбуслуғуна инанмырдылар, онлара елә кәлирди ки, Бир Нәфәрин истинтаг заманы алдығы јаралар да онлары инандырмаг үчүндүр; елә бил ки, Мир Чәфәр Бағырова бу гәдәр охшајан бир адам һеч вахт һәгиги мәһбус ола билмәзди, о Шаирин, о Драматургун, јахуд Редакторун, Китабханачынын талејини бөлүшә билмәзди.

Истинтаг исә һәр күн, даһа доғрусу, даима давам едирди, чүнки бурада күн, сутка мәфһуму јох иди, камерадакы адамлар (мәһбуслар?!) кечә-күндүз һәр һансы бир вахт истинтаға чағрыла биләрдиләр вә чағрылырдылар да. Онлардан Совет һөкуматинин, шәхсән јолдаш Сталинин әлејһинә бир кә мүбаризә апардыглары адамларын адыны тәләб едирдиләр вә онлары танымадыглары, билмәдикләри адлардан ибарәт сијаһыларын алтына гол чәкмәјә мәчбур етмәк истәјирдиләр (вә чәкдирирдиләр!), Мир Чәфәр Бағырова гаршы гәсддә иштирак етдикләрини бојунларына гојурдулар.

Бу камера дүнјадан, јә'ни һара истәсән кедә биләчәјин күчәләрдән, истәдијин вахт башыны галдырыб баха биләчәјин, көјдән, истәдијин вахт әлини узадыб тохунаҹағын ағачдан о гәдәр узагда иди ки, буранын семент диварларына, дөшәмәсинә, таванына бир гују үмидсизлији һопмушду, о гују о гәдәр дәрин иди ки, ағзы көрүнмүрдү вә о гујунун дибиндән башыны галдырыб лап еләнә гәдәр бағырсајдын да, сәни ешидән олмајачагды, чүнки сән халг дүшмәни идин вә сән буну инкар етмәк, кимәсә нәјисә баша салмаг үчүн јох, буну тәсдиг етмәк үчүн камераја салынмышдын.

Амма бу камерада да дүнја кими, бир кәлди-кедәрилик вар иди, бир тәрәфдән долур, бир тәрәфдән бошалырды. Елә ки, гапы ачылырды, фамилијаны чағырыб:

— Истинтаға! — дејирдиләр, демәли, доғрудан да истинтаға апарырдылар.

Фамилијаны чағырыб:

— Шејләри көтүр! — дејирдиләрсә, демәли, мәһбусу һара исә апарырдылар, һәтта белә бир дәли үмид вар иди ки, бәлкә дә азад едирдиләр...

Елә ки, јалныз фамилија чағрылырды вә даһа һеч нә әлавә едилмирди, һеч бир әмр верилмирди, бу, дәһшәт иди, бу, елә бир дәһшәт иди ки, гујунун о диби дә о дәһшәтин јанында һеч олмаса нәфәс алмаг, ағламаг, инилдәмәк үчүн јарарлы бир јер иди; фамилијаны чағырыб һеч нә әлавә етмирдиләрсә, бу о демәк иди ки, мәһбусу күлләләнмәјә апарырлар. Мәһбус буну билирди, гышгырырды, өзүнү јерә чырпырды, тәгсиркар олмадығыны дејирди, камерадакы о бири мәһбусларын әлиндән, ајағындан јапышыб бурахылмаг истәмирди, һәтта сидији, нәчиси шалварына булашырды вә ону голларындан јапышыб бағырда-бағырда, сүрүјә-сүрүјә камерадан чыхарырдылар. Мәһбус да вар иди ки, елә бил, лал олурду, елә бил, гурма јај илә һәрәкәт едән механизмә чеврилирди, динмәз ајаға галхырды, динмәз камерадан чыхырды. Мәһбус вар иди ки, сөјүрдү, нәһајәт ки, үрәјини бошалтмаға мәгам тапырды вә бәлкә дә өмрүндә дилинә кәтирмәдији ән пис күчә сөјүшләри илә кешикчиләрә һүчум едирди вә сүпүрләшә-сүпүрләшә үч-дөрд нәфәр көмәкләшиб ону камерадан чыхарырды. Мәһбус да вар иди ки, ајаға галхырды, бир мүддәт сусуб (бәлкә һәлә дә нәјәсә үмид едиб?!):

— Мәним вичданым тәмиздир! — дејирди. — Јашасын јолдаш Сталин!

О камерадакы мәһбуслар, дүздүр, даһа инсан дејилдиләр, амма инсанлар кими, о мәһбуслар да мүхтәлиф идиләр.

Бу камерадан, бу гују дибиндән кәнардакы һәјатда — о јердә ки, истәдијин вахт трамваја минә биләрсән, истәдијин вахт сују гыздырыб чимә биләрсән, истәдијин вахт саһилә кедиб дәнизин сәсинә гулаг аса биләрсән, бах, орада бә'зән гәрибә, һәтта ағласығмаз, һеч бир мәнтигә ујушмајан һадисәләр баш верирди вә о ағласығмаз һадисәләрдән бири дә бу иди ки, Әләскәр мүәллим дә, Кәләнтәр мүәллим дә, Фирудин мүәллим дә, Әлибаба мүәллим дә, Хыдыр мүәллимин өзү дә һәбс олунуб террорчу кими тәләсик күлләләндикләри һалда, Хосров мүәллим һәлә дә истинтаг алтында иди...

Хосров мүәллим о јазығлардан бир нечә саат әввәл, тәк һәбс олунмушду вә заманә елә заманә иди, о гәдәр тутулан вар иди ки, көрүнүр, Хосров мүәллимин чинајәт иши тәләсик күлләләнмиш о террорчулар дәстәсиндән ајры дүшмүшдү вә үмумијјәтлә, истинтаг заманы мүстәнтиг Мәммәдаға Әләкбәров Хосров мүәллими террорчу кими иттиһам етмирди; Хосров мүәллим ади халг дүшмәни иди. Гәрибәдир, мүстәнтиг Әләкбәровун ја о күлләләнмиш террорчулар дәстәсиндән хәбәри јох иди, ја о дәстәни јадындан чыхармышды, һәр һалда бу барәдә һеч нә демирди вә о заман Хосров мүәллим үчүн бурада тәәччүблү бир шеј јох иди, чүнки Хосров мүәллимин өзүнүн о террорчулар дәстәсиндән хәбәри јох иди, Әләскәр мүәллимин дә, Кәләнтәр мүәллимин дә, Фирудин мүәллимин дә, Әлибаба мүәллимин дә, Хыдыр мүәллимин дә күлләләндијини, һәмин о Кешлә һәбсханасында јатдығы күнләрдә мәктәбдә далбадал «нәһари-нифрәт» митингләринин кечирилмәсини, о террорчу мүәллимләрә лә'нәтләр јағдырылмасыны, Чүмшүдлүнүн һәр күн кәлиб мәктәбдәки о «нәһари-нифрәт» митингләриндә иштирак етмәсини, Арзунун һәр күн хитабәт күрсүсүнә галхыб Әләскәр мүәллимин ич үзүнү ачмасыны, ону ифша етмәсини, атасынын зирзәминдә кизләтдији о китаблары тапыб әшјајн-дәлил кими «Павлик Морозовчулар дәстәси»нә тәһвил вермәсини вә бүтүн дәстә үзвләри илә бирликдә вахтилә Әвәзбәјин бағышладығы о китаблары, о гәдим әлјазмаларыны јандырмасыны билмирди...

Камерада әслиндә һәмишә он үч мәһбус олурду (бу камеранын нормасы белә иди) вә дүнәнә кими («дүнән» мәфһуму бу камерада «бу күн» вә «сабаһ» мәфһумлары кими, тамам шәрти иди, бурада заман ваһиди ејни иди, «дүнән»сиз, «бу күн»сүз вә «сабаһ»сыз иди...) бу камерада да он үч мәһбус вар иди, амма дүнән кечә он үчүнчү о мәһбусу — халг чалғы аләтләри оркестринин бәдии рәһбәри иди вә истинтаг заманы гышгырмагдан сәси батмышды, өзү дә пис апардылар, фамилијасыны чағырдылар вә даһа һеч нә демәдиләр, о мәһбус исә өзүнү јерә атды, батмыш сәсилә чығыра-чығыра дырнаглары илә камеранын семент дөшәмәсини гашыјыб нәдәнсә јапышмаг, камерада галмаг истәјирди, амма о бәдбәхт оғлуну ајагларындан тутуб сүрүјә-сүрүјә апардылар.

Камераја он үчүнчү јени мәһбусу кәтирәчәкдиләр вә камера һеч заман гуртармаг билмәјән бир үмидлә о он үчүнчү мәһбусу көзләјирди — о он үчүнчү мәһбус бу гују дибиндән кәнардакы о узаг һәјатдан нәсә јени бир хәбәр кәтирә биләрди; һәр дәфә камераја салынан о он үчүнчү мәһбус (адамлар дөврә вурурду, дәјиширди, о он үчүнчү мәһбус ки, һәмишә јени олурду, камераја кәтириләнахырынчы дустаг олурду...) елә бил ки, гәзет кими бир шеј иди вә кәтирәчәји хәбәрләр сајсыз-һесабсыз мәһкәмә ичласларындан, дүнәнә гәдәр рәһбәр сајылан, бөјүк алим, бөјүк јазычы, габагчыл тәсәррүфатчы сајылан вә сајы түкәнмәјән, гуртармаг билмәјән халг дүшмәнләрини ифша едән јығынчаглардан, «нәһари-нифрәт» митингләриндән савајы, о гујунун дибиндә нәсә кичичик бир нур сәпәләјән ишығдан да бәһс едә биләрди...

Гапы ачылды вә Шаир дә, Драматург да, Әдәбијјатшүнас да, Фолклорчу да, Философ да, Дилчи дә, Нәшријјат мүдири дә, Мәктәб мүдири дә, Китабханачы да, Редактор да, Хосров мүәллим дә, о Бир Нәфәр дә чырылтысына һеч чүрә алыша билмәдикләри бир никаранчылыгла гапыја тәрәф бахдылар: инди кимин фамилијасыны чағырачагдылар вә фамилијадан сонра нә дејәҹәкдиләр (дејәчәкдиләрми?)?

Амма һеч кимин фамилини чағырмадылар, ики нәфәр кешикчи он үчүнчү јени мәһбусу голларындан тутуб сүрүјә-сүрүјә бир кисә торпаг кими камеранын ортасында сементин үстүнә атдылар вә һәмин чырылтыјла да гапыны өртдүләр, гыфылыны чәкиб бағладылар вә аддымларынын әкс-сәдасы һәбсхананын дәһлизиндән бүтүн камералара јајыла-јајыла кетдиләр.

О он үчүнчү мәһбусу, көрүнүр, әввәлчә истинтаға апарыб, сонра бу камераја кәтирмишдиләр вә о адамы о гәдәр дөјмүшдүләр, ишкәнчә вермишдиләр ки, — инкилис часусу иди? Јохса бухаринчи иди? Бәлкә троцкичи, јахуд маскаланмыш мүсаватчы иди, бәлкә гәддар пантүркист иди (бәлкә елә һамысындан иди?) вә бунлары бојнуна алмаг истәмирди? — елә бил, һеч инилдәмәјә дә һалы јох иди, јахынлашыб ону галдырмаг, она көмәк етмәк истәјән Шаирә, Драматурга, Әдәбијјатшүнаса, Фолклорчуја, Философа, Дилчијә, Нәшријјат мүдиринә, Мәктәб мүдиринә, Китабханачыја, Редактора, Хосров мүәллимә вә о Бир Нәфәрә бахды, сонра тәзәдән Драматурга бахды вә ганчыр олуб шишмиш көз гапагларынын алтындан күлүмсәди.

Бу адамын сифәти елә бир күндә иди ки, ону танымаг мүмкүн дејилди, амма бу сифәт һәм таныш иди, һәм дә тәпијин, јумруғун алтында јадлашмышды, амма буна бахмајараг Шаир ону таныды вә һәјәчанла:

— Һамлетдир!.. — гышгырды. — Һамлетдир! Јаваш олун! Јаваш галдырын! Бу Һамлетдир!..

Вә камерадакылар да о он үчүнчү мәһбусу јалныз инди таныды: Азәрбајчанда бүтүн халгын сева-сева Һамлет адландырдығы (сәһнәдә Һамлетин унудулмаз сурәтини јаратдығы үчүн) о артистин әсл ады, әсл фамилијасы, елә бил ки, Бакынын гәрб һиссәсиндәки Кешлә һәбсханасынын о камерасында һамынын јадындан чыхды, елә бил ки, о он үчүнчү мәһбусу доғрудан да орта әсрләрдән, Данимаркадакы Елсинор гәсриндән тутуб кәтириб бура атмышдылар.

Вә бир мүддәтдән сонра, Һамлет јериндә дикәлди, јенә дә бир-бир Шаирә, Драматурга, Әдәбијјатшүнаса, Фолклорчуја, Философа, Дилчијә, Нәшријјат мүдиринә, Мәктәб мүдиринә, Китабханачыја, Редактора, Хосров мүәллимә вә о Бир нәфәрә — тамашачыларына бахды, бу адама елә бил ки, һарданса бир гүввә, бир шөвг кәлди вә о ајаға галхмаг истәди, амма ајаға галха билмәди, јериндә дизләринин үстүндә отурду, онун шишиб ганчыр-ганчыр көјәрмиш симасына, елә бил ки, бирдән-бирә бир ишыг кәлди вә Һамлет чох мәһбуслар көрмүш, чох аһ-наләләр ешитмиш о камеранын белә јәгин ки, диварларына һәмишәлик һопачаг, һәтта семент дөшәмәсини, таванынı да дәлиб кечәчәк бир сәслә Чәфәр Чаббарлынын тәрчүмәсиндә өз шаһ монологуну сөјләмәјә башлады:

Олум, ја өлүм... Будур мәсәлә! Һансы даһа шәрәфлидир? Дүшмән гәзанын бу ағыр тоғагларына дајанмаг вә ја фәна силаһини чошғун далғаларына гаршы гојуб ону горутмаг, әзмәк... Јер үзүндән галдырмаг, өлмәк, ујумаг, бу гәдәр... Гәлбин изтирабларыны, јаранмышларын нәсиби олан минләрлә әзаблары бир јуху илә битирмәк... Белә бир сон истәнилмәзми?..

Һамлет о камерада о монологу сөјләдикчә Хосров мүәллим һеч чүрә өзү илә бачармырды; бүтүн дүнјаны, бүтүн һәјатыны, бүтүн талејини јадындан чыхармаг истәјирди, һәр шеји — алты јашлы Чәфәри дә, дөрд јашлы Асланы да, ики јашлы Азәри дә, Шушаја кедән о фајтонун ардынча бир долу парч су атан Ширини дә, о өлү хорузу да, о тонгалы да, кечә јатанда голларыны кениш ачан Күлзары да — һәр шеји унутмаг, унутмаг истәјирди, јалныз Һамлетә гулаг асмаг, јалныз Һамлетин о монологу илә јашамаг истәјирди; јох иди, дүнјада нә Әфлатун мүәллимләр, нә дә Хыдыр мүәллимләр, јалныз Һамлет вар иди... амма Хосров мүәллим һеч нәји унуда билмирди вә фикир дәли бир еһтирасла ону истинтагда кечирдији саатлара чәкирди, јенә дә мүстәнтиг Әләкбәровла үз-үзә кәтирирди...

...Мүстәнтиг Мәммәдаға Әләкбәров тез-тез әтли додагларыны јалајырды вә истинтаг отағында кичик јазы мизинин үстүндәки електрик лампасынын ишығыны дүз Хосров мүәллимин көзләринин ичинә салыб:

— Демәли, белә... — дејирди, сонра һәр бири кичичик бир чәлләк кими әтли бармагларыны бир-бир мизин үстүндә ојнада-ојнада сорушурду: — Һадрутда рус дилиндә әризәләр јазмағыны бојнуна алырсан?

Мүстәнтиг Әләкбәров Хосров мүәллимин бүтүн тәрҹүмеји-һалына бәләд иди вә Хосров мүәллим тәәччүб едирди ки, бу адамлар ки, тәкчә бир онун барәсиндә бу гәдәр мә'лумат топлајырлар, бәс јердә галан о сајсыз-һесабсыз халг дүшмәнләрини ифша етмәјә нечә вахт тапырлар?

— Һә, бојнуна алырсан дә ки, Һадрутда рус дилиндә әризәләр јазырдын?

Хосров мүәллим удгунурду, кур ишығa көрә һеч нә көрмәјән көзләрини јумурду, јенә удгунурду, узун һүлгүму назик боғазында ениб-галхырды, башы илә дедикләрини тәсдиг едә-едә:

— Јазырдым... — дејирди.

Мүстәнтиг Мәммәдаға Әләкбәров Хосров мүәллимин бу е'тирафындан ләззәт алырды, әтли додагларыны јалаја-јалаја, үч гат бухағыны гашыја-гашыја бәрајиеһтијат бир дә сорушурду:

— Демәли, јазырдын?

— Јазырдым...

— Кимә јазырдын?

— Чамаат кәлиб хаһиш едирди, мән дә јазырдым...

— Јох, јох, бир дәгигә!.. — Мүстәнтиг Әләкбәров әтир ији верән јумшаг вә әтли бармағыны Хосров мүәллимин узун бурнунун габағында сахлајырды. — Бир дәгигә дајан!.. Билирсән ки, мәни аздырмаг мүмкүн дејил! Мән Әләкбәровам, баша дүшдүн, мүстәнтиг Әләкбәров?! Баша дүшдүн, јохса јох?! — Вә мүстәнтиг Әләкбәров гадын кими күлүрдү. — Мән сәндән сорушурам ки, о әризәләри кимин адына јазырдын? Суалыма чаваб вер!

— Рәһбәрләрин адына...

Мүстәнтиг Әләкбәров чиддиләширди вә елә бил ки, бир сычрајышла гаршысындакыны мәһв едәчәкди, сорушурду:

— Бухаринин адына јазырдын?

— Нә билим?..

— Һә, јохса јох?

— Бәлкә дә...

— Бәлкәни әкибләр, әвәзинә нохуд битиб! — Мүстәнтиг Мәммәдаға Әһмәдов чијинләрини ата-ата күлүрдү. — «Бәлкә» олмаз! Һә, јохса јох?! Чаваб вер!

— Ола биләр!

— Демәли, һә! Рыковун да адына әризә јазырдын?

— Рыков Халг Комиссарлары Советинин сәдри иди дә...

— Аһа! Демәли, јазырдын!

— Чамаат хаһиш едирди... Һәрәнин бир дәрди-сәри вар иди... Хаһиш едирдиләр, мән дә һөкумәтин сәдринә јазырдым дә...

— Бах, белә... Көр нә ачылыр ич үзүн сәнин? Адамы белә данышдырарлар! Мүстәнтиг Әләкбәровдан һеч нә кизләтмәк мүмкүн дејил!.. Демәли, Бухариндән, Рыковдан көмәк истәјирдин, һә? Зәһмәткешләр арасында тәблиғат апарырдын ки, Бухарин, Рыков сизә көмәк едәҹәк, һә? Чаваб вер, һә?

Хосров мүәллим сусурду, арыг боғазынын узун һүлгүму ениб-галхырды, бирдән дејирди:

— Ахы... Ахы, јолдаш Сталинин дә адына әризәләр јазырдым! Ән чох јолдаш Сталинин адына јазырдым!

Јолдаш Сталинин ады һәр дәфә белә анларда Кешлә һәбсханасындакы о истинтаг отағына кәркин бир сүкут кәтирирди вә о сүкут ичиндә Хосров мүәллим мүстәнтиг Әләкбәровун митәккә кими јоғун бәдәниндә үрәјинин, елә бил ки, бирдән-бирә нараһат дөјүнтүсүнү ешидирди. О сүкут давам едирди, мүстәнтиг Әләкбәров нә дејәчәјини билмирди вә гәфләтән Хосров мүәллимин үзүнә түпүрүрдү:

— Әчлаф оғлу, әчлаф! Мәни провакасијаја чәкмәк истәјирсән?!

О бир лопа түпүрчәк Хосров мүәллимин үзүндән сүзүлүб дизләринә гојдуғу әлинин үстүнә төкүлүрдү...

Өлмәк... Ујумаг... Ујумаг?.. Бәлкә дә рө'јалар көрмәк? Будур, иштә мәсәләнин чәтин јери... Һәјатын боранлары кечдикдән сонра, бу өлүм јухусунда биз нәләр көрәчәјик? Будур јолун кечидини кәсдирән, будур бизи узун һәјатын сүрүнтүләринә мәчбур едән!.. Буна көрәдир ки, фәлакәт бу гәдәр сүрәклидир...

О фәлакәт, елә бил ки, Һамлети јениндән титрәтди вә ејни заманда, Һамлетә дахили бир күч кәлди, Һамлет јериндән тәрпәнди, дырнаглары көмкөј ганчыр бағламыш јалын ајагларыны камеранын семент дөшәмәсинә гојду, тахтын үстүндән галхды вә о дәм Һамлетин сифәтиндәки о јаралар көрүнмүрдү, о дәм көзләринә кәлмиш ишыг сифәтинә јајылмышды вә һәмин ишыглы көзләри илә бир-бир Шаирә, Драматурга, Әдәбијјатшүнаса, Фолклорчуја, Философа, Дилчијә, Нәшријјат мүдиринә, Мәктәб мүдиринә, Китабханачыја, Редактора, Хосров мүәллимә вә о Бир Нәфәрә бахды, Һамлетин о ишыглы көзләри, елә бил ки, о гујунун дибиндә о адамларын үрәјинә ишыг, һәтта исти бир шүа сачды, ејни заманда о үрәкләри гәһәрлә долдурду, о гәһәр онларын боғазына пәрчим олуб галды.

Јохса дүнјанын бу зүлм фәсадына, һөкмранларын тәкәббүрүнә, күчлүләрин тәһгиринә гајтарылмыш тапданмыш бир ешгин ачы изтирабларына, ганунларын бошлуғуна, һакимләрин утанмазлығына, рәзилләрин хидмәтләринә гаршы чошан нифрәтләрә ким дајанмаг истәрди? Һалбуки бир хәнчәр бизи бунларын һамысындан әбәдилик гуртара биләр!..

...Мүстәнтиг Мәммәдаға Әләкбәров әтли додагларыны јалајырды, үч гат бухағыны гашыјырды вә әтли бармаглары илә кичик јазы мизинин үстүндә гаршысына гојдуғу китабы вәрәгләјирди. Бу, Вениамин Каверинин «Көнә хазы» китабы иди, Хосроз мүәллими евдән апаранда ахтарыш заманы Һадрутдан (һәјатынын Һадрут парчасындан!) о јеканә јадикары мүсадирә етмишдиләр вә инди истинтаг заманы һәмин китаб онун әксингилаби фәалијјәти илә бағлы әшјаји-дәлил иди.

— Демәли, белә... Бу китаб сәниндир, һә?

— Бәли...

— Әлбәттә, сәниндир!.. Буну нечә данасан, һә?

— Мән данмырам ки...

— Дана да билмәзсән!

— Бәли... Мәнимдир, мәним китабымдыр, данмырам...

— Истинтаға көмәк еләмәк истәјирсән, она көрә данмырсан? Хејр!.. — Мүстәнтиг Мәммәдаға Әләкбәров әтир ији верән бармағыны Хосров мүәллимин көзләринин габағына кәтириб һәдәләјирди. — Хејр! Она көрә бојнуна алырсан ки, башга әлачын јохдур!.. Мүстәнтиг Әләкбәров сәни дивара дирәјиб!.. Охумусан бу китабы?

— Бәли...

— Нечә дәфә охумусан?

— Бир дәфә...

— Дүзүнү де!

— Дүзүнү дејирәм дә...

— Сән дедин, мүстәнтиг Әләкбәров да инанды, һә? Чәми бир дәфә охумусан, һә?

— Бәли...

— Данмаг истәјирсән, һә? Истинтағы сәһв јола јөнәлтмәк истәјирсән? Бахарығ!.. Һарданды сәндә бу китаб?

— Бағышлајыблар...

— Ким бағышлајыб?

— Профессор Зилбер... Бу китаб онун гардашынын китабыдыр... Профессор Зилбер Һадрутда бағышлајыб мәнә...

— Јәһудидир?

— Билмирәм...

— Демәли, билмирсән, һә?.. Јахшы... «Человеку увидевшего и пережившего ад». Буну сәнә јазыб дә?

— Бәли...

— Бу јазыны да ки, сән охумусан?

— Һансы јазыны?

— «Человеку увидевшего и пережившего ад».

— Әлбәттә, охумушам...

— Бах, белә!.. Демәли, халг сосиализм гурур, амма сән чәһәннәмдә јашајырсан дә?! Совет Иттифағы, Совет Азәрбајчаны сәнин үчүн чәһәннәмдир, һә? Чаваб вер, тез чаваб вер! Һә, јохса јох? Фикирләшмә! Чаваб вер!

— Јох... О вахт Һадрутда таун епидемијасы вар иди...

— Бәлкә елә јәһудиләрә гошулуб о епидемијаны сән өзүн јајмысан Һадрутда, һә?

— О адам Һадруту таундан гуртарды... — Хосров мүәллим бу сөзләри сөјләјәндә профессор Зилберин сифәти көзләринин габағына кәлди, елә бил ки, профессор Зилбер јенә дә Һадрут хәстәханасында олдуғу кими, кәлиб Хосров мүәллимин чарпајысынын кәнарында отурмушду... Мүстәнтиг Әләкбәров мизин үстүндәки електрик лампасынын ишығыны Хосров мүәллимин көзләринә салмышды, амма Хосров мүәллим бу дәм о Кешлә һәбсханасынын истинтаг отағында о кур ишыгла јох, профессор Зилберлә үз-үзә отурмушду вә профессор Зилбер јенә дә тауна гаршы мүбаризә апарырды, чүнки профессор Зилбер сәһв етмишди, профессор Зилбер елә билирди ки, тауна галиб кәлиб, амма таун давам едирди...

Вә Хосров мүәллимин хәбәри јох иди ки, профессор Зилбер дә халг дүшмәни кими һәбс олунуб, хәбәри јох иди ки, бу — артыг профессор Зилберин Һадрутдан сонракы һәјатында икинчи һәбсдир: биринчи дәфә 1934-дә һәбс едилди, икинчи дәфә (јә'ни инди...) јаз-јај кәнә енсефалитинин вирусуну кәшф етдикдән сонра һәбс едилди вә сонралар — 1940-чы илдә һәлә бир дәфә дә һәбс едиләчәкди... Әлбәттә, Хосров мүәллим фала бахан дејилди вә бүтүн бунлардан хәбәрсиз иди.

Хосров мүәллим билмирди, амма мүстәнтиг Әләкбәров профессор Зилберин халг дүшмәни кими һәбс олундуғуну билирди вә дилини галын додагларына чәкә-чәкә:

— Елә билирсән һеч нәдән хәбәримиз јохдур?.. — дејирди. — Нечә дәфә охумусан бу китабы, бојнуна ал?! Нечә дәфә?..

— Бир дәфә охумушам...

Мүстәнтиг Мәммәдаға Әләкбәров јенә бир ан сусурду вә јенә дә бирдән-бирә Хосров мүәллимин үзүнә түпүрүрдү:

— Әчлаф оғлу, әчлаф! Истинтағы аздырмаг истәјирсән? Сволоч!..

Хосров мүәллимин сифәти, елә бил, зибил јешији иди, мүстәнтиг Мәммәдаға Әләкбәров һирсләниб түпүрмәк истәјәндә, ора түпүрүрдү...

Ачы һәјатын ағыр чәбрини нифрәт вә көз јашларыјла ким дашымаг истәрди? Јалныз бир горху... Орада нә олачагдыр?.. Орада... О билинмәз вадидә ки, орадан бу вахта гәдәр кимсә гајытмамышдыр... Ирадә сарсылыр вә бизи билинмәз бир аләмә атылмагданса ачы изтирабларa дајанмаға мәчбур едир. Горхаг фикрин мүдһиш е'тирафы, гәти бир ирадәнин ити бојасы, тәфәккүратын зүлмәтинә гаршы солур. Дүшүндүкчә тәләсик һәјәчанларын чәсарәти сөнүр... Фикир ишә кечмәјир... Сус, Офелија! Көзәл пәри, өз дуаларында мәним дә күнаһларымы хатырлат...

Артист мәһбус иди, тамашачылар мәһбус иди, јалныз Шекспир бүтүн дөврләрин Шекспири иди, Шекспир әбәди бир азадлыг ичиндә иди, онун үчүн кечилмәз дивар, адланмаз сәрһәд јох иди вә мүстәнтиг әләкбәровларын түпүрчәкләри арасындан да, Һамлетин бәдәниндәки о ганчырларын көмкөјлүјү ичиндә дә Шекспир о гујунун дибинә кәлиб чыха билирди...

Сонра Һамлет күлүмсәди, күлүмсәјә-күлүмсәјә јериндә сәндәләди, амма јыхылмады, өзүнү сахлаја билди, әлини узадыб күја ки, тамашачылардан бир дәстә күл алды, о күл дәстәсини ијләди, синәсинә сыхды вә деди:

— Бу мәним сәһнәдә алдығым сонунчу күл дәстәсидир!..

Һамлет јеринә тәрәф аддым атмаг истәјәндә дизи бүкүлдү, үзү үстә сементин үстүнә јыхылды, бурну, додаглары партлады, ган ағзынын сујуна гарышыб сементә јајылды, Шаир чәлд онун голундан тутуб галдырды вә Һамлет бу чаван Шаирә баха-баха, елә бил ки, о монологунун давамыны сөјләди:

— Әлини мәндән чәк, заваллы!.. Мәкәр сән мәним ким олдуғуму билмирсәнми? Мән халгын дүшмәнијәм, мән террорчујам, мән часусам!.. Әлини чәк, јохса бир хәстәлик кими, сәнә дә јолухар!.. Әлини чәк, Шаир!.. Аһ, заваллы!.. Јохса артыг сәнә дә јолухуб бу хәстәлик?..

Һамлетин көзүндәки о ишыг артыг Данимарка шаһзадәсинин јох, гыздырмалы, хәстә бир тәфәккүрүн ишылтысы иди.

Шаир Һамлети јериндә узатды.

Елә бир сүкут чөкдү ки, Кешлә һәбсханасындакы о камерада һеч заман белә сүкут олмамышды.

Нә гәдәр кечди? Бир саат? Үч саат? Беш саат?

Сонра гапынын гыфылы јенә дә чинкилдәди, гапы јенә дә чырылдады вә Һамлетин фамилијасыны чағырдылар, даһа һеч нә әлавә етмәдиләр.

Һамлетин дуруб кетмәјә тагәти јох иди, ики кешикчи онун голтуғундан јапышды вә ајаглары сементин үстү илә сүрүнә-сүрүнә Һамлети апардылар.

Һамлет бир кәлмә дә сөз демәди, сонунчу тамашачылары илә видалашмады. Бәлкә дә Һамлет һеч билмирди ки, һара кедир...

Јенә гапы чырылдады, гыфыл бағланды.

О камераја јенә сүкут чөкдү вә һәмин сүкут ичиндә Философ пычылдады:

— Көрәсән Ленин саг галсајды, инди ону да һәбс едәрдиләр?

Бу пычылтыны камерадакыларын һамысы ешитди, амма даһа һеч ким горхмады; горхмады ки, бу пычылтыны кешикчиләр дә ешидәр...

Вә өмрүнү марксизмә һәср етмиш Философун ајлардан бәри Кешлә һәбсханасындакы о камерада һовланмыш гыздырмалы зеһни дәгиг чизкиләрлә, ајдын рәнкләрлә Марксын, Енкелсин симасыны онун көзләринин гаршысында чанландырды вә Философа елә кәлди ки, Маркс да, Енкелс дә онунла бирликдә Кешлә һәбсханасындакы о камерада мәһбусдур, јә'ни тамамилә һүгугсуз, дүнјанын һәр һансы бир ганун-гајдасындан кәнар едилмиш, тамам бир үмидсизлик вә кимсәсизлик ичиндә олан мәхлугдур, Маркса, Енкелсә дә Һамлетә вердикләри кими, ишкәнчә верирләр — дишләрини сындырырлар, дырнагларынын алтына ијнә јеридирләр, тәпикләр вуруб габырғаларыны сындырырлар, партламыш додагларынын ганы саггалларындан сүзүлүб ахыр...

Мүстәнтиг Мәммәдаға Әләкбәров Марксын, Енкелсин дә үзүнә түпүрүр, онлардан да тәләб едир ки, јапон—алман часуслары олдугларыны бојунларына алсынлар, троцкичи, пантүркист, мүсаватчы олдугларыны, јолдаш Мир Чәфәр Бағырову өлдүрмәк истәдикләрини, билавасите јолдаш Сталинә гаршы чеврилмиш террорчу суи-гәсддә иштирак етдикләрини бојунларына алсынлар...

вә Философун гыздырмалы зеһни гызмар бир күнәш алтында Карл Марксы, Фридрих Енкелси ағаппаг әһәнк чәкилмиш даш бир һасарын гаршысында көрдү, икисинин дә күрәји о ағаппаг һасара сөјкәнмишди, ағаппаг көјнәкләри чырылмышды вә чылпаг синәләри күллә көзләјирди, Философ түфәнкләри көрмүрдү, амма билирди ки, о чылпаг синәләрә түфәнкләр тушланыб...

вә Философ о көрүнмәјән түфәнкләрин саһибләринә гышгырмаг истәјирди ки, бунлар Марксдыр, Енкелсдир, бунлары күлләләмәк олмаз, бунлары күлләләмәјин, амма сәсини чыхара билмирди, горхурду: тутуб өзүнү күлләләјәрләр...

вә атәш ачылмаздан әввәл Маркс да, Енкелс дә синәләрини даһа да ирәли вердиләр, сон күчләрини топлајыб әлләрини ирәли узатдылар: «—ЈАШАСЫН ЈОЛДАШ СТАЛИН!..» гышгырдылар.

Јашасын јолдаш Сталин!
Јашасын јолдаш Сталин!
Јашасын јолдаш Сталин!
Јашасын јолдаш Сталин!..
. . . .
. . . .

сонра о көрүнмәз түфәнкләрин тәтији чәкилди, Марксын да, Енкелсин дә синәсиндән ган фышгырды...

сонра Маркс да, Енкелс дә јох олду, көрүнмәз олду...

вә о ағаппаг даш дивардакы ири ган ләкәләри гызмар күнәш алтында гыпгырмызы парылдады...

Вә һәмин кечә Хосров мүәллим һеч вахт јухусуна кирмәјән бир адамы Кешлә һәбсханасындакы о камерада јухуда көрдү.

Хосров мүәллим бүтүн өмрүндә Азәрбајчан К(б)П МК-нын биринчи катиби Мир Чәфәр Бағырову чәми бир дәфә көрмүшдү: 1935-чи ил апрел ајынын 28-дә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасынын 15 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли ичласда; рајкомдан Чүмшүдлү мәктәбә үч дә'вәтнамә көндәрмишди вә Әләскәр мүәллим о дә'вәтнамәләрдән бирини Хосров мүәллимә вермәји мәсләһәт билмишди. О ичласда бөјүк залын ахырынчы чәркәсиндә отурмушду, Мир Чәфәр Бағыров исә сәһнәдәки рәјасәт һеј'әтиндә әјләшмишди, амма тез-тез гәзетләрдә, журналларда шәклини көрдүјү үчүн Азәрбајчанда һамыја елә кәлирди ки, Мир Чәфәр Бағырову јахындан көрүб.

Вә Кешлә һәбсханасындакы һәмин кечә Хосров мүәллим Мир Чәфәр Бағырову јухусунда көрдү: Мир Чәфәр Бағыровун сифәти бир зүлмәт ичиндән, елә бил ки, дәрин, чох дәрин бир гујунун дибиндән чыхды, сүр'әтлә јахынлашды вә о сифәт Хосров мүәллимин гаршысында дајанды. Хосров мүәллим бу сифәтә бахды, кирдә чешмәк шүшәләринин архасындан она зилләнмиш о көзләрә бахды вә елә јухунун ичиндә Хосров мүәллимин бүтүн бәдәнини сојуг бир тәр бүрүдү, чүнки Мир Чәфәр Бағыровун кирдә чешмәк шүшәләринин архасындан зилләнмиш көзләриндә он ил бундан әввәл Һадрутун дөрд километрлијиндә јанан о тонгалын шө'ләси вар иди вә о шө'лә таун сачырды. Хосров мүәллим әлләрини ирәли тутуб, үзүнү кәнара чевириб о таундан горунмаг истәјирди, гачмаг истәјирди, амма үзүнү һара чевирирдисә дә, әлләрини нә гәдәр ирәли узадыб итәләмәк, өзүндән узаглашдырмаг истәјирдисә дә, кирдә чешмәк шүшәләринин архасындан зилләнмиш о көзләр ондан әл чәкмирди, о көзләрин сачдығы таун гапгара мазут кими, Хосров мүәллимин сифәтинә, јахасына јајылырды вә бу заман узагдан, елә бил ки, дири-дири о тонгалда јанан алты јашлы Чәфәрин, дөрд јашлы Асланын, ики јашлы Азәрин гышгыртысы ешидилди вә о гышгыртыны ешидән Ширин дә тонгалда јана-јана чанавар кими улады...

— Сән таунсан! Таунсан! Таунсан! Таунсан! Сән таунсан! — Хосров мүәллим о кечә јарысы Кешлә һәбсханасындакы о камерада о Бир Нәфәрин јахасындан јапышыб силкәләјирди вә вар күчү илә бағырырды, о Бир Нәфәри — Мир Чәфәр Бағырову дидиб дағытмаг, парчаламаг истәјирди. — Таун! Таун! Сән таунсан! Таун!

Беләчә гејри-инсани чығыртыјла јухудан ојадылмыш о Бир Нәфәрин, елә бил ки, сәси батмышды, бир сөз дејә билмирди, јахасыны Хосров мүәллимин гахач тахта кими гупгуру әлләриндән гуртара билмирди вә аз галырды боғулсун.

— Таун! Таун! Таун! — Хосров мүәллим дәли кими гышгырырды.

Јухудан ојаныб өзүнү јетирмиш Шаир Хосров мүәллими гучаглады, Хосров мүәллими кәнара чәкмәјә чалышды, амма чаван Шаирин буна күчү чатмырды, Хосров мүәллим исә һеч чүрә өзүнә кәлә билмирди вә сојуг тәр ахан назик боғазынын дамарлары шишә-шишә һәмин гејри-инсани сәслә гышгырырды:

— Таун!.. Таун!.. Таун!..

Хосров мүәллим Бир Нәфәри боғмаг, өлдүрмәк истәјирди, Шаир онунла бачара билмирди, сонра Философ, Редактор көмәјә кәлди вә үчү бир јердә Бир Нәфәрин јахасыны Хосров мүәллимин әлиндән алды, Хосров мүәллими чәкә-чәкә јеринә кәтирди.

Хосров мүәллим тәвшүјүрдү, үрәји елә чырпынырды, елә бил, доғрудан да индичә синәсини дешиб чыхачагды вә Хосров мүәллим јаваш-јаваш өзүнә кәлирди. Јериндән нечә галхмышды, о Бир Нәфәри Мир Чәфәр Бағыров билиб үстүнә нечә кетмишди? — јадында дејилди...

Сонра камераја сакитлик чөкдү вә о сакитлик ичиндә бирдән-бирә о Бир Нәфәр ушаг кими һөнкүрә-һөнкүрә ағламаға башлады:

— Бәс СИЗ мәндән нә истәјирсиниз? СИЗ, СИЗ ахы, СИЗ нијә мәни инчидирсиз?..

Сонра күнләрин бир күнүндә јенә гапынын гыфылы чинкилдәди, гапы јенә чырылдаја-чырылдаја ачылды, Хосров мүәллимин фамилијасыны чағырдылар вә:

— Шејләри көтүр. — дедиләр, Хосров мүәллими тәхрибатчылыгда тәгсирләндириб она он ил һәбс чәзасы кәсдиләр, Сибирә, Томск вилајәтинин Колпашево рајонунда, вахтилә јолдаш Сталинин сүркүн олундуғу Нарыма көндәрдиләр.

Иосиф Виссарионович Сталин ингилабдан әввәл Нарымда сүркүндә олмушду, инди исә Иосиф Виссарионович Сталинин тутдуғу адамлары Нарыма көндәрирдиләр.

И. В. Сталини 1912-чи илин јајында Петербургда һәбс едиб ијулун ахырларында сијаси дустаг кими «Колпашево» кәмиси илә Томск шәһәриндән Нарыма көндәрмишдиләр. О заман Томскда полис идарәси «Иосиф Виссарионович Чугашвилининин 1912-чи ил ијун ајынын 8-дән е'тибарән ачыг полис нәзарәти алтында 3 ил мүддәтиндә Нарыма сүркүн едилмәси һаггында» јени бир кизли иш ачмышды. Јолдаш Сталин кәндли Јаков Агафонович Алексејевин Полој көлүнүн саһилиндәки балача тахта евиндә јашады вә елә һәмин ил сентјабрын 1-дә Түменә кедән кәми илә Нарымдан гачды.

Јолдаш Сталиндән башга да бир чох болшевикләр Нарымда сүркүндә олмушдулар вә јолдаш Сталин о болшевикләрин көмәји илә гачмышды. Ајры-ајры вахтларда ингилаби фәалијјәтләринә көрә II Николај полисинин Нарыма сүркүн етдији болшевикләрдән 1898-чи илдән партијанын үзвү, Ленин өләндән сонра алты ил Совет һөкумәтинә башчылыг етмиш Алексеј Иванович Рыков, 1899-чу илдән партијанын үзвү Александр Васиљевич Шотман, јенә дә 1899-чу илдән партијанын үзвү Вениамин Давыдович Вегман, онларча башгалары дәфәләрлә Нарымда сүркүндән гачмышды, елә Нарымын өзүндә ингилаби фәалијјәт көстәрмишди, Бөјүк Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән сонра јүксәк партија вә дөвләт ишләриндә ишләмиш вә 1937—38-чи илләрдә халг дүшмәни, террорчу вә часус кими күлләләнмишдиләр...

Хосров мүәллимин Нарымда көрдүјү илк таныш адам Гырмызы Јагуб олду; бу адам да сијаси дустаг иди. Гырмызы Јагуб гырх беш дәрәчә шахтада үз-көзүнү бүрүмүш әски-үскүнүн алтындан күчлә ешидилән сәсилә:

— Дедиләр ки, куја мән бухаринчијәм, мәллим... — деди. — Анчаг залым ушағы, һеч баша салмадылар ки, бухаринчи нә демәкдир?.. Бухаринчи нә еләјир?.. Нә еләјир ки, белинә он беш ил басыб Сибирә көндәрирләр?.. Ејби јох, учител, биз сәниннән таун көрмүшүк, Сибир нәдир ки, биз сәниннән, мәллим, тауна галиб кәлмишик...

Хосров мүәллим әски-үскү илә јумаг кими галың сарынмыш әлләрини әлләринә вура-вура јериндә һәрәкәт едән Гырмызы Јагуба бахды, бир мүддәт һеч нә демәди, сонра, елә бил ки, о узаг Сибир торпағында, о бузун, шахтанын ичиндә Гырмызы Јагубла јох, өзү өзү илә данышды:

— Јә'ни галиб кәлдик тауна?..

Бу суал сонралар да Хосров мүәллимин јадындан чыхмырды...

О узаг Сибир торпағында Хосров мүәллимин чох көзләнилмәз көрүшләри олду, амма о көзләнилмәз көрүшләрдән ән унудулмазы 1947-чи илин јај күнләриндән бириндә Об чајынын (Иосиф Виссарионович Сталин 1912-чи илин сентјабрында гајыға миниб бу чајла сүркүндән гачмышды) саһилиндә баш верди: Хосров мүәллим Түмен вилајәтиндән кәтирилән сијаси дустагларын арасында Мәммәдаға Әләкбәрову көрдү.

Бу адам һеч арыгламамышды.

Мәммәдаға Әләкбәров сүркүндә өлән мүсәлман дустагларын дәфниндә моллалыг едирди вә белә бир хидмәтә көрә һәр дустаг өз јемәк пајындан кәсиб Мәммәдаға Әләкбәрова верирди.

Мәммәдаға Әләкбәровдан даһа әтир ији кәлмирди, амма нәсә башга бир иј кәлирди вә Хосров мүәллим һеч чүрә мүәјјән едә билмирди ки, бу нә ијдир...

Мәммәдаға Әләкбәров Хосров мүәллими таныдымы, танымадымы? — Хосров мүәллим буну билмәди вә өзү дә бу барәдә һеч нә демәди вә һеч нә сорушмады; амма һәрдән Хосров мүәллимә елә кәлирди ки, бу адамла Мир Чәфәр Бағыров гәтијјән бир-биринә охшамасалар да, харичи көркәм е'тибарилә вә јәгин ки, хасијјәтчә дә, шәхсијјәтләринин мигјасына көрә дә башга-башга инсан типләри олсалар да, әслиндә онлар, диггәтлә баханда, әкиз гардашлар кими, бир-бирләринә бәнзәјирдиләр; һәтта Хосров мүәллимә елә кәлирди ки, Мир Чәфәр Бағыроз өзүнү кизләтмәкдән өтрү дөнүб Мәммәдаға Әләкбәров олуб... Бәс Сибирә нечә кәлиб чыхыб?..

Хосров мүәллим бир күнчдә отуруб беләчә диггәтлә Мәммәдаға Әләкбәрова бахырды, Мәммәдаға Әләкбәрову мүшаһидә едирди.

Гырмызы Јагубу да о Об чајынын саһилиндә Мәммәдаға Әләкбәров мүсәлман гајдасы илә торпаға тапшырды вә башга азәрбајчанлы, татар, өзбәк, чечен, ләзки, газах, габардин, балкар, гарачај, ингуш, тачик, гырғыз дустаглар кими, Хосров мүәллим дә өз јемәк пајынын бир һиссәсини ајырыб Мәммәдаға Әләкбәрова верди.

Хосров мүәллим дүз он једди илдән сонра, 1956-чы илин пајызында Бакыја гајытды, бәраәт алды, амма даһа мүәллимлик етмәди, гәзет көшкүндә отуруб гәзет-журнал сатмаға башлады.

Хосров мүәллим о гарлы гыш күнү тутулуб кедәндән сонра, Күлзар онунла әлагә сахламамышды (јәгин ки, әлагә сахлаја билмәмишди...), көзләрини дә јола дикиб Хосров мүәллими көзләмәмишди вә бир нәфәр дәрбәндли сүрүчүјә әрә кедиб Дәрбәндә көчмүшдү. Бир дәфә — алтмышынчы илләрин орталарында — Хосров мүәллим Бакыја кәлмиш Күлзарла көрүшдү вә аз гала отуз иллик ајрылыгдан сонра о гыса көрүш гоча бир арвадла гоча бир кишинин сәмими көрүшү иди, елә бил ки, ики јахын гоһум көрүшүрдү вә о гыса, сәмими көрүшдән сонра бу ики нәфәр бир дә һеч вахт бир-бирини көрмәди, бир-бириндән хәбәри олмады.